

Städsholmen

Natur

Det mäktiga Hallmarelandet möter i öster havet mycket obeslutsamt; kustkonturen är söndertrasad av ett myller av vikar och uddar och fortsätter med en lika söndertrasad övärld, utkastad långt från fastlandet. Ett otal holmar och skär bryter vattenytan och på några få ställen också lite större öar. Man riktigt känner inlandsisens rörelseriktning och nyckfullhet.

Ingenstans utefter hela Tjustkusten finns en sådan koncentration av små, men bebodda öar, renodlade fiskelägen, som här utanför Hallmarelandet. En av dessa är Städsholmen. Liksom flertalet öar består också Städsholmen egentligen av åtminstone två mindre öar, vilka tack vare landhöjningen bundits samman. Sundet dem emellan är fortfarande tydligt och bildar en synnerligen smal och lågt sittande midja. Öns östra sida är mycket uppsplittrad med djupa glon och långt utskjutande uddar. Den västra sidan är mer slutet och glona mindre djupa och dramatiska. Här möter stranden det sund som förenar Städsholmen med Storskär, som i sin tur är en nästan perfekt spegelbild av Städsholmen norr om midjan. Ost till sydost om Städsholmen är havet fullt av små öar och skär, eftersläntare i inlandsisens riktning.

Berggrunden i den här delen av skärgården är mycket varierande; allt från grönsten i norr till röd Loftahammargranit i söder. På Städsholmen och småöarna runt om dominerar gabbro och diorit, dvs olika sorters granit, och går i dagen mest överallt. Det gulgråa berget reser sig ganska brant och skrovligt ur saltsjön. Släta lättillgängliga hållar är lika sällsynta som mjukt rullande gråbergsryggar. På ytterst få ställen finns dalgångar med lagrade jordarter. Vegetationen är således mycket knapp, och i den mån den förekommer består den mest av buskar och örter. Träden är vindpinade och sträcker ofta ut sig över hållarna. På norra och södra delen av Städsholmen finns ett bestånd med bergtall, som bevaras som skyddsskog.

Historia

Förhistoria

Städsholmens ringa höjd över vattnet, huvudsakligen omkring fem meter, gör att den varit kolonisationsbar endast under historisk tid. Möjligtvis kunde man dessförinnan gå på grund här. Förhistoriska lämningar saknas således helt. På Storskär finns en labyrint, som troligen inte är helt modern, men heller inte kan

vara urgammal, eftersom den också bara ligger ca fem meter över havet. Det finns tyvärr ingen bevarad muntlig tradition om att dess tillkomst. Delar av den är också ganska förstörda.

Jordnatur

Sedan åtminstone 1400-talets början har hela skärgården mellan Flisesund och Idösund hört under Fågelvik, i nuvarande Västra Eds socken i Östergötlands län. Vid 1500-talets mitt var Görän Eriksson herre på Fågelvik och av hans privata jordebok framgår att Städsholmen var ett av de sju fiskelägen som låg direkt under godset. Ännu under 17- och 1800-talen betecknas Städsholmen som ½ mantal frälse (under Fågelvik). Ön förekommer över huvud taget inte i den karusell av fastighetsaffärer som annars dominerar såväl frälse- som kronogodset under 16- och 1700-talen. Först i sen tid övergick Städsholmen till kronan och kunde betecknas kronolotshemman

Gamla Städsholmen

Det Städsholmen som omnämns i Görän Erikssons jordebok, motsvarar med största sannolikhet den ö vi idag kallar Gamla Städsholmen, strax utanför Hallmarekusten. Gammelön är nästan sammanvuxen med Fårholmen i norr och mellan de båda öarna har en stor och synnerligen skyddad naturhamn, med utlopp i såväl väster som öster, bildats. Gamla Städsholmen är en direkt utlöpare från Hallmaret och likar detta på många sätt; höjden över havet och fornlämningsförekomst tex. På Gamla Städsholmen södra udde tronar ett majestätiskt gravröse, 12 meter i diameter och dryga metern högt, i sällskap med en liten stensättning. På öns nordvästra udde finns resterna av ett något mindre röse. Vidare finns två stensamlingar som troligen en gång har varit en stensättning och ett röse. Den här delen av skärgården var alltså flitigt nyttjad under i alla fall bronsålder och järnålder. Den förhistoriska farleden har säkert gått mellan Gamla Städsholmen och Hallmaret. Den då än mer vidsträckt skärgården har nyttjats för fiske och jakt under sommarhalvåret. En tradition som levt vidare in under modern tid.

Frågan är om det fiskeläge som under 1400-talets början fanns på Gamla Städsholmen var bebott året runt eller om det var ett säsongsfiskeläge. Förutsättningarna för åretruntboende var så mycket större här, i lä av Hallmaret, än vad det var på t ex Väderskår, som också var ett av fiskelägena under Fågelvik. När någon tog steget att bosätta sig på Gammelön känner vi inte till. Det finns tyvärr inga hus, eller ens rester av hus kvar på ön, som kan berätta. Däremot finns flera stenröjda ytor, vilka sannolikt utgjort slättermark eller rovland för innebyggarna på ön vid någon tid. På flera ställen finns i närheten av de stenröjda ytorna osedvanligt mycket vildapel. Vi kan nog utgå från att de få och små husen legat invid sundet mot Fårholmen. Men också intill de stenröjda ytorna innanför den södra stranden ”luktar” det boplat. Synliga rester eller spår saknas dock.

Styreman

Gamla Städsholmen ligger alltså just invid den äldre inomskärsleden. Den är med dagens mått mätt ganska grund, men framför allt trång genom alla grynnor och skär. Leden var även med ett högre vattenstånd svårnavigerad, liksom stora delar av den omkringliggande skärgården och det är närmast en självklarhet att en styreman mycket tidigt måste ha funnits till hands.

I den skriftväxling som följde på Johan III:s resa till och från Borgholm 1587-88, dyker namnet Städsholmen upp bland styremansorterna för första gången. För den lotsning styremännen utefter leden Stegeborg - Kalmar då utförde för hovflottan, utgick ersättning i form av två tunnor spannmål. Så också till Städsholmen, som då alltså var ett nytt man i rullorna. Vi får förmoda att styremannen var en fiskare som bodde permanent på ön och tog chansen att tjäna en extra slant genom lotsningsuppdrag. Vid denna tid fanns inga tillförordnade eller avlönade lotsar. Den som först angjorde ett fartyg med lotsbehov -och som godkändes- fick uppdraget. 1607 hette styremannen på Städsholmen Bo och några år senare Ingemund. Denne Ingemunds namn återkommer ofta i lotsningsattesterna. År 1616 ledsagade han Gustav II Adolf mellan Gryts skärgård och Kråkelund. Den attest som skrevs till Ingemund för detta arbete, samt för att han seglade kungens kamererare, godkändes inte och de 5 ½ daler Ingemund hade begärt för utfört arbete, utbetalades aldrig. Ingemund måste ha varit osedvanligt hemmastadd i stora delar av skärgården, eftersom han ofta utförde vidsträckt lotsningsresor. Så ledsagade han en gång en av kungens galejor ända till Arkösund. Långlotsning var dock inte lönsamt. Mycken tid till spillo genom den långa återresan hem. Och mycken tid gick till spillo i väntan. Tid man kunde ägnat åt fiske, vilket var huvudnäringen för merparten styremän. Dessutom kanske man inte ens fick ersättning för sin arbetsinsats!

Vi räknar med ca två meters landhöjning sedan medeltidens början; ett grunt farvatten blir därmed på bara några sekler genast mycket grundare. Fartygen blev samtidigt, allt mindre flatbottnade och alltså mer djupgående. Den tyngre sjötrafiken tvingades sökte sig nya djupare segelleder och flera gamla leder övergavs. Farleden innanför Gamla Städsholmen förflyttades därför till djupare vatten mellan de båda Städsholmarna och senare till helt fritt vatten öster om skären. Från Gammelön kunde styremännen inte längre övervaka trafiken. De fick helt sonika bryta upp och flytta till Nya Städsholmen, just invid den nya farleden. Gamla Städsholmen har sedan dess inte varit bebyggd. Exakta året för denna stora flytt är inte känt, men det rör sig sannolikt om tiden runt 1600-talets mitt. Ålderstyrmannen Månsson skriver i sin berömda Siööbook 1644 ”Torrö ligger tre mil nordan för städsholmen”. Men båda Städsholmarna ligger lika långt söder om Torrö, Gammelön kanske något mer rakt i söder. På en hydrografisk karta från 1770-talet finns ”Gamla Stedsholmen” utskrivet över Gammelön, men inte ett endaste bebyggelsestecken.

Det finns på Städsholmen och öarna runt om flera äldre kummel till de sjöfarandes vägledning.

Nya Städsholmen

På Nya Städsholmens östra sida finns ett mycket djupt inträngande glo, som bildar en osedvanligt skyddad naturhamn. Den mjuka slänten där bakom erbjuder goda bebyggelselägen och en gnutta odlingsbar jord. Man hade från byn fri sikt åt öster och från ett utkikstorn sikt i 360 °. Man befann sig precis intill såväl öppet hav som skyddad innerskärgård. Förutsättningarna för olika typer av fiske måste ha varit gynnsamma, liksom för säl- och sjöfågeljakt. Boskapskötsel i mycket liten skala och något litet kålgård var vad naturen tillät på öarna. I boskapslängden från 1627 förekommer Städsholmen över huvud taget inte.

Djuren har betat på holmarna runt om, men också på själva Städsholmen, där bytomten avskildes från betesmarken med stängsel. Innanför stängslet fanns inte bara kålgårdarna, utan framför allt fiskeredskap på tork. Vinterfoder, som också bestod av löv, skördades på öarna runt omkring och förvarades i de små ladugårdar som tillhörde varje gård. Söder om det uppgrundade sundet finns en stenröjd yta med fem odlingsrösen. På Storskär, tvärs över sundet i väst, finns ytterligare odlingspår.

Efter det ”naturliga urval” av lotsplatser som redovisades 1642, kvarstod Städsholmen mitt emellan Torrö i norr och Idö i söder. 1697 års stadga anger lotsplatserna och deras lotsningsdisktrikt. För Städsholmen heter det ”Torrö styra norr ut till Bokö och på andra sidan till Städsholmen, de i Städsholmen på norra sidan åt Torrö och på södra sidan fram till Idö”. Vid samma tid fanns på Städsholmen två lotsar, en utlärdräng och en dräng i lära. Lotsdrängarna var ofta lotsarnas egna söner, vilket medverkade till att yrket gick i arv men också att lotshemmanen bibehölls intakta och att öarnas befolkning på svärdssidan inte ofta förnyades utifrån.

Vid en avmätning av Nya Städsholmen och torpet på Stora Grindö 1726, finns en symbol för bebyggelse, ungefär där den nuvarande byn ligger på Städsholmen. En sjökarta upprättat 1773-74 bekräftar detta läge. Bebyggelsen tycks dock ligga högre upp på land än idag. I en husförhörslängd från 1779 framgår att fyra familjer då var bosatta på ön. Tillsammans utgjorde de en befolkning på 25 personer, varav nio var barn.

År 1726 betecknas Städsholmen som $\frac{1}{2}$ mantal lots- och skärgårdshemman under Fågelvik. Detta innebar att kronans skattepolitik -på ont och gott- inte berörde frälsehemmanet. Så kunde Städsholmen pga frälsetillhörigheten inte åtnjuta den skatteförmedling som kronan införde för lotshemmanen 1625. I en avmätning från 1821 är Städsholmen ännu $\frac{1}{2}$ mantal frälse under Fågelvik.

Avmätningsskartan från 1821 visar att antalet byggnader ökat, och inte så konstigt eftersom antalet familjer också hade ökat till fem (fem bostadshus). Tre båthus ligger inne i hamnen. Kartan visar att ett staket skiljer bytomten från betesmarken på ön. Området runt bebyggelsen användes för torkning av fiskeredskap. Livet på Städsholmen tycks vid denna tid varit ganska hårt. I handlingarna framhålls att det helt saknades odlingsbar jord på ön och att havsfisket inte gav någon vinst, sedan man dragit bort kostnaderna för de dyra fiskeredskapen. I handlingarna anges att ön beboddes av en mästerlots, två secund lotsar och en lärling, (i lotstjänstgöringen ingick även att man skulle utbilda nya lotsar). Vid seklets slut finns fortfarande fem familjer, men antalet lotsar har ökat till fyra. Man är trots allt inte fler än ca 12 personer sammanlagt.

Fram till 1832 fanns på ön också en tullpostering som lydde under Spårösunds tullstation. Detta år flyttades tulltjänstemannen till Sladö.

Fiske

Fisket var bredvid lotsgärningen basnäring. I fiskestatistiken från 1880 redovisades fyra fiskare på ön med en mycket stor uppsättning skötar, den största per capita i hela skärgården vid samma tid. Samma fyra fiskare ägnade sig också

åt ålfiske, men enligt redskapsuppsättningen i mer blygsam skala. 1961 återstod två yrkesfiskare och tre binäringsfiskare.

Skola

Lotsbarn hade strängare och tidigare skolplikt än andra barn, eftersom det ställdes skriv- och läskunnighetskrav på lotsarna. Och lotsarna rekryterades mestadels ur lotsarnas egna barnaskaror. Sålunda har skolundervisning ägt rum på Städsholmen sedan åtminstone 1800-talets mitt. Barnunderlaget har emellertid aldrig varit tillräckligt stort för att ett separat skolhus skulle byggas. Undervisningen har skett där plats funnits i husen. 1925 lades skolundervisningen ned och barnen fick börja pendla in till skolan i Loftahammar.

1900-tal

Eftersom det inte funnits någon mark att bruka eller fördela, har skiften aldrig förrättats på Städsholmen. Eftersom ön hörde till frälsegodset och alltså inte ägdes av lotsarna har gårdarna heller inte delats vid arvskiften. Ända in på 1940-talet var ön en enda stor samfällighet, från vilken lotsverkets byggnader var avstyckade. De traditionella näringarna var fortfarande en förutsättning för överlevnad. På ett vykort från 1940-talet ser man att hela ön är fullständigt kalsnaggad av betande djur.

Städsholmen överlevde som lotsstation till 1964, då personalen flyttades till Idö. Dåvarande överlotsen Stenberg var fjärde generationen lotsar på Städsholmen. Farfarsfar kom till ön 1834. Det mänskliga spanande ögat har ersatts av satellit och radar, numera förstås också datorteknik. All lotsning inom hela Kalmar län utgår nu från Oxelösund. Ända fram till nedläggningen delade tre familjer på ansvaret för lotsverksamheten. En ny varmbonad lotsutkik byggdes ironiskt nog strax före nedläggningen. Dessförinnan fanns ett enkelt öppet utkikstorn med en sexkantig vaktstuga nedanför.

Telefonledning drogs till Städsholmen 1930.

Bebyggelsen

Bebyggelsen på Städsholmen är relativt homogen. Det som från havet upplevs som ett gytter av hus, visar sig vid en närmre betraktande vara en mycket välorganiserad och funktionellt placerad bebyggelse, där allting har sin bestämda plats. Den faluröda färgen, de vitmålade snickerierna och de röda tegeltaken tillsammans med husens form, proportioner och höjd håller samman bilden. De flesta gårdarna består av ett komplex av byggnader, som var och en har en egen funktion. Uthus och ekonomibyggnader bildar tillsammans med mangårdsbyggnaden en helhet, som vittnar om den differentierade ekonomi som varit en förutsättning för överlevnad i ett så utsatt landskapsavsnitt.

Merparten av husen är uppförda vid 1800-talets slut, några enstaka byggnader är några decennier äldre. Bebyggelsestrukturen är dock densamma som på 1700-talets karta, dvs husen ligger fortfarande i samma lägen som då. Det yngsta boningshuset uppfördes år 1939, en bit utanför den gamla bykärnan och helt enligt sin tids funktisideal. Endast ett av bostadshusen framträder som ”typisk” lotsbostad, dvs lite större, lite finare, lite förmer än övriga hus i byn, med två fulla

våningar bakom ljust målad profilerad panel, som enligt statligt skönhetsideal spetsågats nertill. Övriga hus, såväl bostadshus som sjöbodnar och lador är alla mindre och faluröda.

Flera av sjöbodarna är timrade och alla har de ”skunke”, det längs ena långsidan utskjutande taket som skyddar boddörr, brygga och tilläggsplats för båten. Många av bodarna uppvisar mycket gamla drag och tekniska lösningar. Bakom bodarna finns som alltid en plan yta att rensa, torka och förvara redskapen på.

Den gamla lotsutkiken revs 1945-46. Den var en märklig skapelse i trä; fyra stöttor och en mittstolpe höll upp en liten öppen balkong med räcke. Balkongen kunde nås via en stege på utsidan stöttorna. Den syns klart och tydligt på ett foto taget på 1890-talet. Bredvid utkiken finns upppassningshuset, som är litet som ett dass, men blir något rymligare genom en tillbyggd förstuga. På tälttaket ligger svart tjärpapp, på väggarna rödstruken locklistpanel och alla snickerier är vitmålade. Man kan på fotot se hur fullständigt kalbetad ön är och hur bytomten är omgärdad av en hankärdesgård. Ett nytt upppassningshus byggdes 1945 i utpräglad funkisstil. Det kompletterades med en utkik, lika funkisinspirerad, några år därefter. Den nya lotsbyggnaden målades ljust gulbeige och hann inte mer än invigas förrän verksamheten lades ner

Många av öns ekonomibyggnader är idag ombyggda till sommarstugor. Nybyggda fritidsbostäder saknas helt

På 1980-talet genomfördes en uppdelning av stamfastigheten mellan de tre lotsgårdarna. Denna uppdelning har inte lett till tomtavgränsningar eller ägomarkeringar, som ju aldrig funnits på ön. Den enda fysiska avgränsning som finns, är det gamla bystaketet -om än i bedagat skick- som skiljer bytomten från resten av ön där djuren kunde beta fritt.

Dagsläget

När lotsverksamheten lades ner försvann den enda säkra inkomstkällan på Stådsholmen, och avfolkningen gick därefter fort. Fisket var redan i avtagande. Idag finns det ingen åretruntboende på ön, men väl en halvårsboende med hemmafiske som försörjningsbas. Med några få undantag har alla sommarboende anknytningar till ön.

Den gamla trånga hamnen grundas successivt upp och blir för varje år allt mer svåränvänd. Endast ekor gör sig numer besvär. Vid det uppgrundade sundet på öns västra sida har en modern hamn byggts upp med skyddande betongpir, -kaj och slip. Här finns också några moderna bodar för redskap.

Numera finns ingen annan service på ön än den de boende på ön själva kan stå för. Enda möjligheten att ta sig till Stådsholmen är att färdas med egen båt, eftersom reguljär båttrafik saknas till ön. Segelleden går strax väster om Stådsholmen.

Närmar man sig Stådsholmen öster ifrån, möts man av sinnebilderna för ett riktigt fiskeläge med tätt och oregelbundet placerade byggnader. I den trånga hamnen

ligger sjöbodarna och båthus förbundna med varandra och med land via mängder av korta bryggor. I slänten ner mot hamnen är bostadshus utslängda till synes huller om buller. Många bodar och småhus har inretts till gäst- eller sommarstugor. Nybyggda fritidshus saknas helt.

Skydd och förordningar

Städsholmens naturreservat avsattes 1968 och utvidgades 1974 med Storkläppen. bl a för att tillgodose det rörliga friluftslivet

Klass 2 Bevarande program för odlingslandskapet i Västerviks kommun

Klass I Natur i östra Småland

Anges som värdefull miljö i Byar och fiskelägen i Västerviks kommun, bilaga till ÖP

Redovisas i Kulturminnesvårdsprogram för Västerviks kommun. Västerviks kommun 1986

Litteratur

Lantmäteriets arkiv

Kalmar läns museums arkiv

Länsstyrelsen arkiv

Sjöfartsverkets arkiv

Kring en lotsgårds historia. Ragnar Wirsen 1968

Odlingslandskapet i Kalmar län, Västerviks kommun: Länsstyrelsen i Kalmar län 1995

Natur i östra Småland; Länsstyrelsen i Kalmar län 1997

Fräsegodsen i Sverige under storhetstiden. Johan Almquist 1976

Skärgårdshistoria. Tjust norra delen. Mikael Gustafsson. 1989.

Loftahammar i bilder från förr. Loftahammars hembygdsförening 1986

Byar och fiskelägen i Västerviks kommun. Bilaga till ÖP 1984

Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997

Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883